

Sima Quliyeva¹⁷

AZƏRBAYCANDA DİLÇİLİK TERMINOLOGİYASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müstəqillik illərində Azərbaycan elmində nəzərə çarpan irəliləyişlərdən biri elmi ədəbiyyatın artımında özünü göstərir. Əgər sovet dövründə elmi fəaliyyətlə məşğul olanlar yazdıqları məqalə və monoqrafiyaların nəşri ilə bağlı kəskin problemlər yaşayırdırsa, hazırda bu çətinliklər, demək olar ki, tam aradan qalxmışdır. Tədqiqatçıların məqalələri müxtəlif məcmuələrdə çap olunur, konkret mövzular üzrə aparılmış araşdırmaların nəticələri monoqrafiyalarda işıq üzü görür. Elmi tədqiqatların nəşrinin sadələşməsi, bir tərəfdən, əldə olunan nəticələrin aprobeiasına kömək edirsə, digər tərəfdən, sahələr üzrə elmi bazanın zənginləşməsinə səbəb olur. İndi elmi yazılarda, məqalə və monoqrafiyalarda istifadə olunan terminlərin sayında artım, terminlərin variativliyi, eləcə də yeni terminlər müşahidə olunur.

İnternetdə başqa dillərdə yazılmış araşdırmaların əldə olunma imkanlarının artması başqa tədqiqatçılara aid elmi materialın tərcüməsinə zəmin yaradır və tərcümələr də sahəyə aid yeni terminlərin dövryyəyə daxil olmasını reallaşdırır.

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif məsələlərinə, xüsusən də terminologiyaya həsr olunmuş elmi əsərlərin sayı da kifayət qədər çoxalmışdır. Bu da sahə terminologiyasının müasir elmi nailiyyətlər əsasında öyrənilməsinə aktuallaşdırır. Müstəqillik illərindəki tədqiqatlarda qeydə alınan yeni yanaşma üsulları, elmi yeniliklər artıq terminologiyanın nəzəri problemlərinin tədqiqi işığında öyrənilir. Terminoloji tədqiqatların əksəriyyəti bu və ya digər elmi sahəyə, elmi istiqamətə yönəldilir. Təbii ki, bütün tədqiqatçılar araşdırmalarında eyni bir yolu tutmur, yeni axtarış və tədqiqat imkanları, istiqamətləri axtarırlar.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyanın zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa ölkələrə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirir. Bu cür alınmaları müqdar son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində onların istifadə dairəsi genişlənməmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan dilində terminologiyaya münasibətdə hiss olunan ilk meyl məncəcə dilin öz sözlərindən istifadəyə üstünlük verilməsi olmuşdur. Dil elmi dil səviyyəsində çıxış etdikdə onun fəaliyyət miqyası genişlənir. Elmi anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz imkanları həmişə kifayət etmir. daha doğrusu, yeni anlayışın alınması ilə onun dilin öz sözü ilə adlandırılması arasında müəyyən zaman fərqi meydana çıxır. Anlayışı alarkən, onu dərhal dilin öz sözü ilə adlandırmaq çətin olur.

“Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirirdi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını-dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır” [1, s. 31].

Hər bir dilin terminoloji fondu bu dildə müxtəlif elm sahələrinin terminologiyalarının məcmusunu əhatə edir. Sahə terminoloji lüğətləri konkret sahə üzrə terminlərin qeydə alınması və nizama salınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri istisna təşkil etmir. müvafiq lüğətlərdə qeydə alınır, onlarda toplanır, cəmləşir. Dilin lüğət fonduna daxil olan vahidlərin qeydə alınması, toplanması, mürəkkəb və çətin başa düşülən sözlərin izah olunması dildə yazının yaranmasından sonra təsadüf edilir. Bu sahədə ilk işlər əlyazma mətnlərində şəhifələrin kənarında mürəkkəb və çətin başa düşülən sözlərin izahlarının qeyd olunması ilə başlanmışdır. Belə iş həm əlyazmanı yazan xəttatlar tərəfindən, həm də belə əlyazmaları oxuyanlar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik emalı, qeydə alınması, son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması sahə terminologiyasının və ümumiyyətlə terminologiyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən döndürməli prosesi özündə birləşdirir. Bu prosədə yalnız terminoloji lüğət hazırlanmur, terminoloji sistemdə inventarlaşdırma aparılır, sistem nizama salınır, terminlərin standartlaşdırılmasının bəzi işləri gördülür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sahə terminologiyası bərbəşə meydana çıxmır, özünün təşəkkül, formalaşma və inkişaf dövrlərini keçir. Yalnız üçüncü dövrdə terminlərin sabitləşməsi, başqa sözlə desək, onların dildə mənimsənilməsi baş verir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik cildi qararlaşır, onlar üçün orfoqrafik və orfoepik normalar müəyyənəşir. Eyni zamanda termin elmi ədəbiyyatda geniş istifadə edilir və sahə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. Belə halda termini əvəz etmək meyli az hallarda müşahidə edilir.

Ayrı-ayrı elm sahələri həm təşəkkül, həm də formalaşmış inkişaf etmək baxımından bir-birindən fərqlənir. Dil və şifahi xalq yaradıcılığı yaranma tarixinə görə qədimdir. Dilin yaranışı, şübhəsiz ki, ədəbiyyatı qabaqlayır. Lakin ədəbi-bədii nümunələr müəyyən forma və qaydalar əsasında cillalanaraq özlərinə ad qazanmış, sonralar bu adlar ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında yer almışdır. Bu baxımdan ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin müəyyən qismində daha qədimlərdə təşəkkül tapmışdır. “Yazıyaqədərki dövrdə xalq yaradıcılığını əks etdirən terminlər, şübhəsiz mövcud idi. Güman etmək olar ki, Azərbaycan xalqı şifahi formada yaradığı hər bir bədii nümunəyə ad vermiş, bu adlar isə terminlərdən başqa bir şey deyildir. *Vərsəni, bəyati, oxşama, tapxama, sanama, nəğil, dastan* və s. bu kimi ədəbiyyatşünaslıq terminləri, məhz yazıyaqədərki dövrün məhsuludur” [2, s. 14].

Azərbaycan dilində terminlərin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı uzunmüddətli tarixi dövrü əhatə edir. Bu problem dilçilərimizin müxtəlif tədqiqat işlərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. “Terminologiya tarixinin

¹⁷ AMEA Nəsnəi adına Dilçilik İnstitutu, dosent

öyrənilməsinə həm ümumi planda, həm də xüsusi planda yanaşılmışdır. Terminologiya tarixin xüsusi planda yanaşma bu və ya digər sahə terminologiyasının təşəkkül və inkişaf tarixini nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının tədqiq edərək iki əsas dövrü - yazıyaqədərki və yazıdan sonrakı dövrləri ayırmaq məqsəduyğun sayılmışdır [2, s. 13]. Terminlərin təşəkkülü, şübhəsiz ki, yazıyaqədərki dövrə gedib çıxır. Onu da qeyd etmək ki, bu dövrdə termin və sözə ayırma, təbii ki, olmamışdır. Termin anlayışının özü müxtəlif sahələrin, o cümlədən elmin inkişafı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Sözlərin xüsusi qruplarının ayrılması, müxtəlif sahələrdə xüsusi leksikanın qruplaşdırılması, müəyyən anlayışların adlandırılması, belə adların yalnız sahə ilə əlaqəli olmaları məlum olması faktları danılmazdır. Buna qədər işə sözlər dil daşıyıcıların əksəriyyətinə məlum olmuşdur. Terminologiya formalaşanda terminlərin az olmayan bir qismi ümumişlək leksik qatından götürülmüşdür. Beləliklə, ümumişlək leksik vahidlərin terminləşməsi prosesi getmişdir.

Dilin terminoloji sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması onun ayrı-ayrı dövrlərdəki vəziyyətinin öyrənilməsi üzrə aparılıb. Azərbaycan terminologiyasının inkişaf tarixini araşdıran S.Sadıqova aşağıdakı dövrləşdirməni təklif etmişdir: 1)VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr; 2)XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü; 3)XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 4) XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı; 5)XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 6) XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı» [3, s. 74].

Terminologiyaya aid tədqiqatlar sistemli xarakter daşıyır və ardıcıl davam etdirilir. Hazırda sahə terminologiyalanı demək olar ki, tam əhatə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, müasir terminoloji tədqiqatlarda ayrı-ayrı dövrlərdə terminlərin işlənmə məsələləri mümkün mənbələrin tam əhatə olunması şərti ilə aparılmalıdır. Müasir dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin inkişafı və təkamülü məsələləri də ilk növbədə mövcud terminoloji lüğətlər əsasında araşdırılmalıdır.

Azərbaycanda dilçiliyə dair ilk lüğətin 1939-cu ildə D.Quliyev tərəfindən tərtib etdiyi “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti” olması və onun SSRİ EA Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu tərəfindən nəşr edilməsi qeyd olunur. Bu lüğət orta məktəb proqramını əhatə etmişdir [Bax: 4].

Eyni mənbədə göstərilir ki, 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı dilçilik terminlərini layihə şəklində çap olunmuşdur. Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi bu layihəni müzakirə və təsdiq etmiş, 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı həmin lüğəti R.Ə.Rüstəmov, M.S.Şirəliyev və C.H.Əfəndiyev tərəfindən redaktoruğu ilə nəşr etmişdir [Bax: 4].

Azərbaycan dilinin terminologiyası məsələlərinə aid olub 1920-1980-ci illəri əhatə edən bibliografik göstəricidə dilçiliyə dair 4 lüğət haqqında məlumat verilir. Burada ilk lüğətin 1936-cı ildə, 1980-ci ilə qədərki sonuncu dilçilik lüğətinin isə 1957-ci ildə çıxmış qeyd olunmuşdur [5].

1960-cı ildə Azərbaycan Tədris Pedaqoji Nəşriyyatının buraxdığı “Müxtəsər dilçilik lüğəti”, 1969-cu ildə Ə.Fərəcovun “İzahlı dilçilik lüğəti” haqqında da məlumata rast gəlik [4].

1989-cu ildə “İzahlı dilçilik terminləri” lüğəti çapdan çıxmışdır (müəlliflər - M.İ.Ədilov, Z.N.Verdiev, F.M.Ağayeva). Müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycanda çap olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərinin ən mükəmməli bu lüğət olmuşdur [6].

2006-cı ildə F.Y.veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Eksperimental fonetika və təbii dilçilik laboratoriyasında hazırlanmış ikicildlik “Dilçilik ensiklopediyası” çapdan çıxmışdır. Ensiklopediyada terminlər rus dilində əlifba sırası ilə düzülüb, onların alman, ingilis, fransız dillərində qarşılığı verilmiş, sonra isə terminlər Azərbaycan dilində izah edilmişdir [7: 81].

2018-ci ildə “Elm” nəşriyyatı “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ni çap etmişdir [9]. Bu lüğətin tərtibi və nəşrinin aktuallığı ilə bağlı qeyd olunur ki, “son dövrlərdə mətn dilçiliyi, nəzəri dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistik və paralingvistikaya dair araşdırmalar gedir. Qeyd etmək ki, dilçilikdə bu istiqamətlərdə yeni sahələr yaranmışdır. Diqqətə cəlb edən başqa bir cəhət xarici dilçiliyin fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərəcəsi ilə bağlıdır. Belə tərəcəmələr də Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranmasına təsir göstərir. Dilçiliyin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elmlə əlaqəli inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemdə əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda nəşr olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərində bu terminlər əhatə olunmamışdır” [4].

Qeyd etmək ki, 2020-ci ildə bu lüğət yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş variantda nəşr olunmuşdur [10].

Dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü, elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyasının nəticəsi olaraq dilçiliyin həmişə sahələrinin inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Dilçiliyin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bir daha terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və nizamla salınmasını tələb edir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, sonuncu lüğət qeyd edilən məsələnin həllində əhəmiyyətli rol oynamır. 2018-ci ildə çap olunmuş lüğətdə daxil edilən terminlərin ümumi sayının 8500-ə yaxın olması göstərilmişdir [4]. 2019-cü ildə nəşr olunmuş lüğətdə əvvəlki lüğətlər və onların baziləndəki terminlərin sayı barədə məlumat verilməmişdir. Bu mənbəyə istinadla demək olar ki, Ə.Fərəcovun lüğətinə 160, 1989-cu ildə çap olunmuş lüğətə 1600, dilçilik ensiklopediyasına 4400, son nəşrlərə, daha dəqiq desək, 2018 və 2019-cu illərdə çap edilmiş lüğətlərə 8000 termin daxil edilməsi qeyd olunmuşdur [10, s.4]. Aydın olur ki, müstəqillik illərində buraxılmış lüğətlərdə terminlərin sayı kifayət qədər çox artmışdır. Əlbəttə, bu göstərici dilçilik terminlərinin Azərbaycan müstəqillik qazanmasından sonrakı artımı ilə əlaqədar deyildir. Məsələ ondadır ki, müstəqillik dövründə dilçilikdən yeni terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına diqqət çoxalmışdır.

O.S.Axmanovanın 1966-cı ildə nəşr edilmiş lüğətindəki dilçilik terminlərinin sayı 7000-ə yaxın göstərilmişdir

[11, s. 2]. Onu da qeyd etmək ki, O.S.Axmanovanın lüğətində V.F.Belyayev tərəfindən tərtib etdiyi ölçü və poetika terminləri lüğəti də əlavə kimi verilmiş və ona daxil olan terminlərin sayı göstərilmişdir [11, s. 573-605]. Beləliklə aydın olur ki, hələ 1966-cı ildə dilçilik terminologiyasındakı terminlərin sayı 7000 mindən az olmamışdır. 1989-cu ildə nəşr edilmiş izahlı dilçilik terminləri lüğəti və 2006-cı ildə F.Vveysəllinin redaktəsi ilə çapdan çıxmış “Dilçilik ensiklopediyası”nda da əsas mənbə O.S.Axmanovanın lüğətinin olması heç bir şübhə doğurmur. Müəlliflər qismən D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın [12] müəllifliyi ilə buraxılmış linqvistik terminlərin məlumat kitabından da istifadə etmişlər. Burada daha bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Rusiyada dilçilik ensiklopediyalarının nəşrinə tez başlanmışdır. V.N.Yartsevanın baş redaktoruğu ilə 1990-cı ildə buraxılmış linqvistik ensiklopedik lüğətə 5400 termin daxil edilmişdir [13, 14]. Bu lüğətdə ayrı-ayrı dillər haqqında məlumatlar da lüğət məqaləsi, yəni termin kimi yer almışdır (məs. Abazin dili) [15]. Bu ensiklopediyanın redaksiya heyətindən olan məqaləyə göstərilən ki, dünya əhalisi 5000-dən az olmayan dildə danışır [16]. Əgər bu dillərin hər biri ensiklopediyaya daxil edilsəydi, onda terminlərin 5000-i yalnız həmin dilləri əhatə edəcəkdi. Azərbaycanda 1989-cu və sonrakı dövrdə çap olunmuş lüğətlərdə ayrı-ayrı dillər haqqında ayrıca lüğət məqaləsi yer almışdır. Məsələn, 2019-cu ilin lüğəti Abaza dili, Abazin dili, Abxaz dili, Tabasaran dili, Talış dili, Tat dili, Türk dili, Türkmən dili, Belarus dili, Beluc dili və s. daxil edilmişdir [10]. Bu və ya digər dilin hansı meyar əsasında lüğətə salınması isə göstərilmişdir.

Qeyd olunan cəhət hansı ensiklopediya, istərsə də lüğətlərdə nəzəri anlayış fəadə edən terminlərin sayının azlığına dəlalət edir. Terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik emal, qeydə alınması, son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması sahə terminologiyasının və ümumiyyətlə terminologiyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dördmərhələli prosesdir. Bu prosesdə terminoloji sistemdə inventarlaşdırma aparılır, sistem nizama salınır, terminlərin standartlaşdırılmasının bəzi işləri görülür.

Dilin lüğət fondunda terminologiya xüsusi lay təşkil edir. Dilin ümumi sözlərinin miqdarı hesablanarkən yalnız ümumişlək leksik lay nəzərə alınır. Eyni zamanda terminlər də hesablanır. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində daxil olan bütün terminlərin miqdarı ilə bağlı elmi araşdırma aparılmamışdır. Çağdaş dilçilik üçün aktual olan bu məsələ müxtəlif sahə terminlərinin hesablanmasını və bu hesablamalar üzrə ümumi terminlərin sayının təyin edilməsi tələb olunur. Onu da qeyd etmək ki, belə tədqiqatda hansı sahə terminologiyasının daha zəngin olması, həmçinin müxtəlif sahələrdə müstəlak işlənilən terminlər haqqında da lazımi faktları ortaya qoymaq olar. Terminoloji layın komiyyət göstəricilərinin hesablanması müvafiq lüğətlər əsasında yerinə yetirilə bilər.

Müəyyən sahəyə aid terminoloji lüğətin tərtibi zamanı bu sahəyə aid olmayan terminlərin lüğətin sözlüyünə daxil edilməsi məqbul sayılır. Müstəlak sahələrin terminlərinin müəyyən qismində sahə terminoloji lüğətinin sözlüyünə daxil edilə bilər. Məsələn, təbii dilçilikdə ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, çoxluqlar nəzəriyyəsi, qrafiklər nəzəriyyəsi terminologiyalarından və eyni zamanda dilçilik terminologiyasından da istifadə olunur. Təbii dilçilik əsas iki sahənin - riyaziyyat və dilçilik qovşağında yaranmışdır. Lakin təbii dilçilikdə bütün riyazi terminologiya istifadə edilmişdir.

Elmlərin diferensiasiyası prosesində yeni sahələrin yaranması sürətlənir. Məsələn, dilçilikdə kommunikasiya nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili, konseptlər nəzəriyyəsi, ümumi semantika, korpus dilçiliyi kimi sahələr müstəqilləşmişdir. Hazırda terminoloji lüğətçiliyin də terminoqrafiya ilə əvəzlənməsi və müstəqil istiqamətə çevrilməsi, eləcə də elektron leksikoqrafiyasının diferensiasiyası haqqında fikirlər söylənməkdədir. S.Sadıqova yazır: “Dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyasının sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralingvistik xarakter daşması, məntiqə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elmlə əlaqəli qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların geneoloji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunsada, terminologiyanın nizamla salınması öz həllini gözləyən problemləndir” [3, s. 347-348].

Sahə terminləri sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır. Sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarımbölmələri müəyyən edilir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Məsələn, dilçiliyə XX əsrin birinci yansı prizmasından yanaşsaq onun bölmələrini fonetika, leksika və qrammatika ilə məhdudlaşdırma bilərik. Təbii ki, leksika daxilində frazeologiyaları ayırmaq, qrammatikanı morfolojiya və sintaksis yarımbölmələrinə ayırmaq da bu dövr üçün səciyyəvidir. Lakin məsələyə müasir dilçilik səviyyəsində yanaşsaq, fonologiya, morfolojiya, fonosemantika, nitq aktları nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi, terminologiya, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili, təbii dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, paralingvistik, psixolinqvistik, pragmatik dilçilik, mühəndis dilçiliyi və s. kimi yeni elmi istiqamətlərin yaranması görünür. Hər bir istiqamət ümumi linqvistik anlayışlar sırasına öz anlayışlarını qatmışdır. Nəticədə dilçilik terminologiyasının əsaslı şəkildə toplanıb qruplaşdırılmasının nə dərəcədə mürəkkəb və çətin iş olduğunu aşkar hiss etmək mümkündür. Dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması müasir dövr üçün də o qədər də asan iş deyil. Halbuki, hazırda dilçiliyə dair xeyli lüğətlər, ensiklopediyalar çap olunmuşdur. Belə bir fikir yaranma bilər ki, dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması başa çatmışdır. Lakin əldə olan ensiklopediyalar və izahlı lüğətlər üzrə aparılan müşahidələr göstərir ki, onlar bütün terminoloji korpusu əhatə etmirlər. Şübhəsiz ki, bununla belə obyektiv, həm də subyektiv səbəblər vardır. Belə səbəblər, bir qayda olaraq, səhədxəli yeni elmi istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarla bağlıdır. Məsələn, Q.A.Zolotovun 1988-ci ildə çapdan çıxması əsərində deverbativ, deliberativ, dimensiv, direktiv, intensiv, limitativ, mediativ, partitiv kimi terminlər izah edilirsə, F.Vveysəllinin 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Dilçiliyin əsasları” kitabında siqmatik, siqmatika, siqnas, siqnun, sirkumfiks, trafik, propozitiv, perlukativ, lükativ, direktiv, diskursiv və başqa terminlərə rast gəlinir [Bax: Zolot, s. 431-433; Veys s. 401-417].

Məlumdur ki, terminin milli və beynəlmiləl variantları olur. Müxtəlif dillərdə milli və beynəlmiləl terminlərin paralel işlənməsi ilə yanaşı, qarşılığı olmayan beynəlmiləl terminlərin işlədilməsi də geniş yayılmışdır. Bu da dilin terminoloji, o cümlədən dilçilik terminləri sisteminə inventarlaşdırmanın iki istiqamət üzrə aparılmasını, yaxud müvafiq lüğətlərdə milli və beynəlmiləl terminin qeydə alınmasını tələb edir.

Müasir dövr dilçilik terminologiyasının inkişaf xüsusiyyətlərini fərqli aspektlərdən öyrənmək, hesab edirik ki, dilçiliyin daxili sahələri üzrə terminlərin toplanıb qruplaşdırılması ehtiyacını doğurmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycanda dilçiliyin yeni elmi istiqamətlərinə aid tədqiqatlar artmışdır. Bu cəhətə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilçilik terminologiyasına müstəqillik illərində xeyli sayda yeni termin gətirilmişdir. Bu terminlər daha əvvəlki dövrlərdə yaransalar da Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Sadiqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa, 2016. 396 s.
2. Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri: formalaşması və inkişafı. - Bakı : Nurlan, 2003, 184 s.
3. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005
4. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti // <http://azertm.az/az/news/1204/>
5. Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии азербайджанского языка (1920–1980 гг.). Баку, «Олма», 1981, 49 с.
6. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
7. Dilçilik ensiklopediyası. [c. (prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə). Bakı, Mütərcim, 2006, 516 s.
8. Dilçilik ensiklopediyası. II c. (prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə). Bakı, Mütərcim, 2006, 514 s.
9. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2018, 912 s.
10. Sadiqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsəni- Qaribova S. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2019, 1200 c.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Сов. Энциклопедия, 1966, 607 с.
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 1976, 543 с.
13. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В.Н.Ярцева). Москва, Сов. Энциклопедия, 1990, 683 с.
14. Азербайджанский язык // <http://tapemark.narod.ru/les/009a.html>
15. Герд А.С. Рецензия // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1991. — Т. 50, № 4. — С. 373—375. Elektron mənbə: <http://tapemark.narod.ru/les/recezenziya.html>
16. От редакционной коллегии // <http://tapemark.narod.ru/les/005a.html>
17. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Перугарт элементарных единиц русского языка. Москва, Наука, 1988, 440 с.
18. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013, 420 s.

О некоторых аспектах развития лингвистической терминологии

Резюме

В статье изучается процесс развития и создания новых терминов по лингвистике, в современный период. Причины связи терминологии с новыми направлениями лингвистики, роль терминов используемых в дискурсе, а также вопросы детерминализации и ретерминализации, семантическая трансформация значения термина.

Анализируются источники и пути образования языковедческих терминов. Отмечается, что источники образования языковых терминов подразделяются на две группы. Это те, которые образуются за счет внутренних возможностей и те, которые образуются посредством заимствования из других языков. Были описаны теоретические аспекты формы обогащения языковых терминов на основе разнообразных фактов и примеров. В данной статье исследуются также вопросы связанные с развитием терминологической лексикографии. Развивается различные области науки. Каждая новая область имеет свою терминологию. Множество терминов отдельно взятой науки дает возможность для создания различных видов словарей данной отрасли.

On some aspects of developments of linguistic terminology

Summary

Progress of creation process of new terms and creation of common words in modern period, reasons of relation of new directions of linguistics with terminology, role of terms used in discourse including questions of determination and re-terminology, semantic transformation are studied in the article. In one of the mentioned levels creation of terms and in another its determination is revealed, the differing influence of mentioned aspects to norms of terms is observed.

The formation and development of linguistic terminology, specific features, functions, and development of various fields of linguistic terms, their systemic development peculiarities have been defined in this chapter. The parts constituting both the lexical layer of the language, and at the same time, forming the special-function complements each other. The sources and ways of creation of linguistic terms were investigated. The sources of creation of linguistic terms were divided into two groups- linguistic terms formed from the internal resources of the language and from borrowings. The methods of acquisition and enrichment of borrowed linguistic terms have been analyzed on the theoretical aspect with numerous facts. The article studies questions related with development of terminological lexicography. Due to analysis it was revealed that within certain period new directions are founded in dictionaries field. These directions are related with creation of dictionaries on special lexicon language. Special lexicon is terminological fund of language. Various fields of science are developing. Every new field has its own terminology.

Rəyçi: Doş. L. LƏKBƏROVA